

ДІАЛОГИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

РАДІОАКТИВНИЙ ВОГОНЬ Чому досвід Чорнобиля ставить під сумнів нашу картину світу?

Запис цієї бесіди зроблено у двох послідовних частинах для фільму Андрія Уйці *Unknown Quantity* (виробництво кінокомпанії Гайер фон Вітінгоф) 28 вересня 2002 р. у великій студії Кіноінституту 2КМ м. Карлсруе. Фільм, знятий до створеної Йоганнесом Фішером інсталяції, показано на виставці *Ce qui aggrave*, концепцію якої розроблено Полем Віріліо для Паризького фонду Fondation Cartier pour l'art contemporain (29.11.2002 - 30.3.2003).

1-а частина

Поль Віріліо: Світлано, Ви - свідок Чорнобильської катастрофи. Ви - наша Антігона. Те, що трапилося 1986-го року, - подія абсолютно нетипова. Я її ніколи не забуду.

Світлана Алексієвич: Так, я своєрідний свідок, свідок минулого, а, можливо, і майбутнього. Я досі цього не знаю.

П.В. Майбутнє. Адже майбутнє говорить про час, а Чорнобильська катастрофа насправді - це, передусім, катастрофа часу. Катастрофа тривалого часу, астрономічно тривалого часу. Часу радіонуклідів. І, відповідно до цього, ми, завдяки Вашому свідцтву, маємо справу із катастрофою, яка в аспекті простору є локальною (Чорнобиль розташований в Україні, а отже, і в Європі), але в аспекті часу - глобальною вона триватиме довше від життя цілих поколінь, протриває не одне століття, і в цьому сенсі вона є пророчною катастрофою. Як Ви сприймаєте це?

С.А. Я думаю, що Чорнобиль був стрибком у цілковиту реальність. Те, що відбулося там, перевищує не тільки наше знання, а й силу нашої уяви. Я була здивована, що всі люди у перші дні повторювали одні й ті самі слова, забуваючи навіть свої хворощі: "Я ніде про це не читав, я ніколи не бачив цього у кіно, ніхто нічого мені про це не розповідав". Люди почувалися наче на Марсі. Усе було, як раніше, а проте, - світ доконечно змінився.

П.В. Чорнобиль - подія часу, але й подія історії. Те, що описуєте Ви, є певним чином і викладом такої собі майбутньої історії, тобто катастрофічної історії, яка вже не є тільки історією поколінь, королів, війн або великих урочистостей, це історія великих катастроф. Ви свідок катастрофічного зачину. І, як мені видається, надто тяжким і, водночас, недоусвідомленим у своїй значущості моментом є те, що змішуються поняття війни й катастрофи. Ви частенько посилаєтесь на людей, які говорять: "Ми не знаємо чи маємо тут справу з війною, а чи з катастрофою. Чому тут стільки солдатів? Чому нас евакуюють? Що відбувається?" Думаю, що для нашого часу, для нашого покоління найважливіший аспект - це терористичне змішування війни та катастрофи.

С.А. У перші дні катастрофи панувала загальна збентеженість, оскільки посилення на попередній досвід не допомагали. Накопичені нами знання про жахи пов'язані, зрозуміло, із війною. А в Чорнобилі все квітнувало, рослини і далі росли, птахи літали, як завжди, а люди, однак, помічали, що в усьому присутня смерть, - хоча її не можна ані побачити, ані відчутти. Люди помічали, що вони ще не звикли до цього нового світу, цього нового вигляду смерті, цього нового вигляду зла. І ця збентеженість була паралізуючою. Я думаю, що та неймовірна кількість танків і гелікоптерів, ці незлічені тисячі солдатів свідчили про поразку минулого. Радянське керівництво діяло відповідно до логіки минулого: безліч техніки, сила-силенна солдатів. Але ці засоби не могли нічим допомогти. Ця картина війни, уявлення про війну рухнули на моїх очах.

П.В. Мені здається, прецедентом Чорнобиля була Хіросіма. Люди мали зухвалість скористатися небесним вогнем, тобто радіоактивністю, для ведення війни. У певному сенсі Чорнобиль і Хіросіма являють паралель. В одному випадку ми маємо справу з воєнним актом, а в іншому - з катастрофою, що сталася в Радянському Союзі. Мені здається, що ми. Ви і ми, опинились у становищі, яке можна назвати самовбивчим. Попереднє суспільство знало феномен індивідуального самогубства. Коли чоловік втрачав дружину, він, нерідко, убивав себе. У цьому разі йшлося про відмову жити й далі без коханої людини. Це був індивідуально-психологічно вмотивований стан самогубства, що стосувалося одного, двох, десяткох чоловік. Із часу Хіросіми ми увійшли в соціологічний стан саморуйнування, що зачіпає вже не тільки одного чоловіка чи одну жінку, а людину як вид. Вид "людина" наважився планувати своє самознищення. Як Ви оцінюєте цю обставину, думаючи про

ліквідаторів, які є, власне, войовниками ядерного вогню? Ваші пожежники. Ваші ліквідатори - це солдати небесного вогню, тобто вогню радіоактивного.

С.А. Я помітила, що між часом, коли люди працювали, власне, на реакторі, й інтерпретацією того, що вони там пережили, була пауза. Цим людям було відомо про небезпеку застосування атомної енергії для воєнних потреб, але катастрофа трапилася на невійськовому ядерному реакторі. Хоча завжди стверджувалося, що використання ядерної енергії в мирних цілях цілком безпечно, що це зовсім інша річ. У Чорнобилі раптом виявилось, що й "мирний атом", як його називали в Радянському Союзі, вбиває. Спочатку люди жертвували своїми життями, вони вмирили, не розуміючи, що відбувається. Але пізніше я зустрічала багатьох тяжкохворих ліквідаторів, які ось-ось мали вмерти. (Я мала розмову не менше, ніж із сотнею. Деякі телефонували мені, прохали приїхати до них: ці солдати вогню, як Ви їх називаєте, усвідомили, що вони - перші, хто одержав нове знання, і не хотіли, щоб це знання втрачалось із їхньою смертю. Вони говорили зі мною не про неминучу смерть, - а у 25 не хочеться вмирати, - а про те знання, яке вони хотіли передати. Вони говорили: запишіть, що ми бачили. Вони говорили: ми цього не зрозуміли, можливо, й Ви не зрозумієте, але запишіть це. Вони поводитися, як люди, що катапультиувалися в нову реальність і хотіли просвітити нас щодо майбутнього.

П.В. У своїй книзі Ви надаєте слово людині, яка говорить: "Ця катастрофа породить філософів". Я вважаю ці слова надзвичайно важливими. Хоч би це був Платон, Арістотель, Ніцше, Гайдеггер або Гуссерль, - ніхто з них не в змозі дати відповіді на це питання. Зрозумів же його інший філософ, якого я теж дуже поважаю - Альбер Камю. Коли Альбер Камю почув про скинуту на Хіросіму атомну бомбу, перше, що він сказав, було: "Це неможливо". Те, що там сталося, перевищує силу нашої уяви. І таким чином він, разом із іншими, став засновником філософії абсурду. Я гадаю, що Чорнобиль в якомусь аспекті є вершиною філософії абсурду, до того ж - для всього людства, а не тільки для колишнього Радянського Союзу. Для мислячого (біологічного) виду, якому властива мудрість або який, принаймні, її прагне. Це чорнобильське діяння, - а ми маємо справу з діянням, бо поряд із функціональними похибками був, імовірно, і брак координування, - що виливається в ситуацію, котра виходить за межі філософії та свідчить про кінець, про те, що філософи називають есхатологією. Воно піднімає питання кінцевості

- не кінця світу, не апокаліпсису, а кінцевості. Філософія постала віч-на-віч із кінцевістю. А їй протистоїть нігілізм. Тобто те, що полюбляє кінець. У цьому є щось від божевілья, тому що знаходиться щось, що являє собою пряму протилежність філософії як ученню про знання, про витoki і взаємозв'язки речей у світі: вчення про безум, любов до зла. Чи зустрічався Вам серед очевидців, жертв і злочинців (врешті-решт, були ж на АЕС і злочинці) хтось, хто говорив би про цей кінець, цю кінцевість?

С.А. Це дуже цікаве зауваження. Я пам'ятаю одну вчительку. Ми говорили про бібліотеку тієї школи, де вона працювала. Зі щирим обуренням вона показала мені повні полиці книжок і промовила: "Ніхто нам не може допомогти, ні Достоевський, ні Толстой, ні Церква. У ці дні у церквах повно людей, але єдине, що вони там знаходять, - це розрада". Я сказала би, що такий настрій був певною формою протесту проти невідомого Нового та виразом обурення безсиллям минулого. Люди зрозуміли, що для того, аби вижити, необхідно дещо зрозуміти. Бо як можна встояти перед тим, чого не розумієш, чому нема пояснення, чого ніхто не знає? Ніякий дух, хоч би яким геніальним він був, не в змозі їм допомогти. І ось люди самі мимохіть ставали філософами, тому що вони розуміли, що їм немає на кого розраховувати, що перед лицем цієї містерії кожен покинутий напризволяще. Чорнобиль був містерією, яка кожного з нас, і мене саму, і моїх героїв, засудила на страхітливую безкінечну самотність. Бо все стало іншим - поняття часу, так само, як і поняття смерті. Мені хотілось би навести невеличкий приклад: у перші дні після катастрофи з'явилися так звані гарячі частинки, які просто-таки спалювали зсередини людину, що їх вдихнула. Людина вмирала, її ховали на цвинтарі. А вчені давали нам таке пояснення: якщо через тисячі років перекопати землю, в якій була похована людина, і тим вивільнити безсмертні частинки, то інші люди вдихатимуть їх і через те вмиратимуть. Наша мова, наш вокабулярій поки що просто не давали змоги це осягнути. Тоді я зрозуміла, що філософія, вочевидь, є формою нашого світовідчуття, наших людських спонук, а отже, й того, чим ми стаємо тільки в коханні та у смерті. У мене таке враження, що люди в Чорнобилі відчували настільки глибоке потрясіння, яке людина зазвичай відчуває тільки тоді, коли пристрасно закохана або на Божій постелі.

П.В. Арістотель казав, що субстанція абсолютна й необхідна, а акциденція лише відносна й несуттєва, оскільки проявляється випадково. Але ж катастрофа, що трапилася в Чорнобилі, - це

ДІАЛОГИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

катастрофа субстанції, тобто ядерної системи. Окрім того, вона, на мою думку, є й катастрофою науки, найбільшою ядерною аварією знання. А катастрофа знання викликає доконечно інші проблеми, ніж катастрофа субстанції - як, наприклад, під час аварії потяга, падіння літака або розплавлення активної зони в ядерному реакторі. Річ у тім, що це катастрофа, яку філософія зустрічає одним зі своїх найболючіших питань: чи можлива катастрофа свідомості? Ви кажете, що жертви не усвідомлюють події, яка переверщує не тільки силу їхньої власної уяви, але й виходить далеко за межі будь-якої філософії. Я гадаю, що тут ідеться про досвід, із яким ми досі мали справу тільки одного разу - в Освенцімі. У випадку Освенціма нам довелося дізнатися, що таке катастрофа свідомості. А завдяки ядерним технологіям тут ми маємо справу з тим самим феноменом. Із Хіросімою та Чорнобилем жертвою аварії стала наша свідомість, а не тільки наука. Рабле якось зауважив, що наука без свідомості є не що інше, як руїна душі. Мені видається, що Чорнобиль наочно демонструє це. До того ж він являє собою урок для нашої доби. Бо наша доба перебуває як у деяких царинах досліджень, так і в певних наборах заходів, що вживаються на краю безодні. Сьогодні, наприкінці 2002 року.

С.А. Із часу Чорнобиля в людей з'явилися великі сумніви щодо сутності людини та людської культури. Адаже існувало уявлення, що наша душа збагачується нібито винятково за рахунок пізнання зла. Зло було формою нашого знання. Воно сягнуло таких розмірів, що ми змушені були вийти за свої власні межі і, однак, не змогли осягнути його в усій його повноті. У цьому разі йшлося про форму саморуйнації мислення, культури. Йшлося не просто про фізичну смерть людини. Найбільше мене здивував той факт, що йшлося про самозруйнування свідомості. У ті дні мене найбільше цікавив ірраціональний бік людини. Свідомість капітулювала, культура капітулювала. А підсвідомість почала працювати. Люди боялися монстрів, вони розповідали історії про дітей з п'ятьма головами, про птахів без голови та без крил. Тобто, і тут людина теж намагалася вийти за власні межі. Найцікавішим спостереженням, яке я свого часу зробила, було таке: Вам, звичайно відомо, що Білорусь найбільше зазнала лиха від Чорнобильської катастрофи. До сьогодні Білорусь залишається майже архаїчною аграрною країною, де селяни ще - єдине ціле із природою й використовують прості знаряддя - плуг, сокиру, лопату. І ці, тісно пов'язані з природою люди, витримали Чорнобиль краще за всіх. Коли я їздила по селах у забрудненій зоні й розмовляла із дідусями й бабусями, виявилось, що їхня картина світу не порушилася, що вона

зуміла протистояти катастрофі. Коли ж я бесідувала з нашими відомими фізиками, генералами, політиками чи функціонерами, вони або виявляли своє повне безсилля, або чіплялися за традиційне знання і традиційні зразки поведінки. Керівник одного важливого кризового штабу вимагав: "Я хочу подивитися на цей клятий реактор!" Йому пояснювали, що наблизитися до реактора неможливо, тому що рівень радіоактивного випромінювання занадто високий, але він не йнав цьому віри, оскільки небезпека була невидимою та невідчутною. Для мене завжди буде загадкою, чому світ простих людей не порушився, не рухнув. Можливо, Ви могли б мені сказати, якої Ви про це думки? Чи їм допомогла їхня покірність або впокорення перед лицем уявлення про те, що вони зникнуть разом із природою, з якою вони завжди почувалися єдиними? Я згадую і тварин, які відчули катастрофу набагато раніше, ніж люди. Весь час я запитую себе: в кого ми маємо вчитися? Принаймні, наука нам тут не помічник, і культура безсила. Можливо, ми маємо вчитися у тварин? У простих людей, які живуть наближено до природи? Це для мене великі запитання.

П.В. Є послання Павла Тарсянина (Святого апостола Павла), де подибуємо найдавніші для нашого часу слова: "Вогнем спасенні будете". Я думаю, наша епоха не може повернути назад, не в змозі повернутися до дитинства, ні до Платона, Сократа, ні до мудрості. Вона повинна пройти крізь вогонь. Знайти у собі мужність подивитися в очі Медузі, тобто можливому знищенню виду - не усього лише смерті тієї чи тієї людини, а можливого кінця (біологічного) виду "людина". І не для того, аби впасти у відчай, а, навпаки, аби віднайти надію. Вже не можна буде відвести погляд, неможливо буде відкоригувати погрозу - для цього вже не залишиться часу. Сьогодні ми перебуваємо безпосередньо перед лицем загрози й не можемо не поглянути у вічі того, що Віктор Гюго назвав чорним сонцем. О, я наговорив надто багато. Це моя слабкість. Але ж мені вже за шістьдесят.

С.А. Ні-ні, мені дуже подобається те, що Ви хочете сказати. У мене виникли й інші незвичайні враження. І мені хотілося б почути Вашу думку із цього приводу. Пожежники, які першої ночі після вибуху перебували на даху реактора, зазнали опромінення, що в тисячі разів перевершило смертельну дозу. Коли їх одвезли до лікарні, то навіть лікарі, допоміжний медперсонал та родичі змушені були перебуваючи поряд із ними, носити захисний одяг. Тобто вони вже були не людськими істотами, а об'єктами, до підлягали дезактивації. Природно, тут було подолано межу, що поставило перед

ДІАЛОГИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

нами нові моральні питання. А надто мене вразило таке: коли я огледілася, я раптом зрозуміла, що любов - це єдине, що може нас врятувати. Пам'ятаю одну жінку, котрій не дозволяли бачити чоловіка. Незважаючи на це, вона вночі вилізла пожежною драбиною на поверх до його палати, щоб бути поряд. І цей чоловік прожив довше від усіх. Решта 16 ліквідаторів, що перебували в цій лікарні, вже померли, а він, аж ніяк не найсильніший серед них, пережив їх на багато днів завдяки любові своєї дружини. Це урок нової людської якості в цьому новому просторі.

П.В. Я теж так вважаю. Я гадаю, що минуле надто герметизувало, наприклад, переможців у Сталінградській битві або ж тих, хто бився під Верденом чи Ватерлоо. Я думаю, що ліквідатори є героями нової героїзації. Попередня героїзація була трагічною, тобто героїзацією кавалерії, штурмових атак, рукопашної чи танкових атак. Герой Чорнобиля - це герой боротьби із невидимим ворогом, зі злом, що нападає не тільки на людину, а й на саме життя, на саму життєву силу. Я не думаю, що слід споруджувати статуї ліквідаторів, адже проблема зовсім в іншому. Я вважаю, що ліквідатори, самі того не бажаючи, стали пророками. Не через проречене, як в Ісаї, Єремії чи у всієї решти, а через їхні дії. Це кафкіанські персонажі. Коли-небудь доведеться порушити Чорнобильський процес - не задля виявлення винних, відповідальних за катастрофу, а щоб підтвердити, що відбулося там в ім'я прогресу й ціною смерті ліквідаторів, котрі виявили неймовірну мужність, яка полягала не в тому, щоб убити ворога, а в тому, щоб битися проти колективної смерті, смерті радіоактивної. Я глибоко переконаний у тому, що ліквідаторам належить місце в пантеоні наук. Науки - справа не лише Ейнштейнів, великих учених, а й лаборантів, - одне з найважливіших питань, які сьогодні стоять перед нами. Бо вони, на мою думку, - протилежність тим, хто вчиняє самогубство. Вони знають, що йдуть на смерть. Але вони не самогубці, як ті, хто робить замах на власне життя, - із цими ми нині зустрічаємося повсякчас. Свої життя ліквідатори офірують життю, а не смерті, вони не здійснюють самогубства, а йдуть на боротьбу з тим, що перевершує силу уяви як їхнього уряду, так і відповідальних за цю галузь учених, і, як я гадаю, також і філософів.

С.А. Полю, те, що Ви зараз сказали, вельми слушно. Річ у тім, що вже споруджено не один пам'ятник на честь героїв Чорнобиля. Але ці пам'ятники, як дві краплі води, схожі на пам'ятники військовим. Я більше не ходжу на відкриття таких пам'ятників, тому що бачила надто багато ліквідаторів, які вмирили в жахливих муках.

Я дуже багато розмовляла з ними і знаю: вони розуміли, що своїми діями врятували час, час життя. Багато хто з них усвідомлював масштаби катастрофи, вони розуміли, що рятують не державу, не батьківщину, не ідею, як на війні, а саме життя. І у своїх розповідях вони майже не торкалися очікуваної неминучої смерті інших. А ось смерть тварин дуже боліла їм, адже там розстріляли безліч тварин. Так само їх приголомшило, що там закопували землю. Річ у тім, що закопували цілі шари забрудненого ґрунту із силою-силенною різноманітної комаши. Ось про ці смерті вони говорили. Тобто в них було докорінно нове розуміння смерті. Я розмовляла з десятками цих молодих чоловіків, жоден з яких не хотів помирати, і вони постійно говорили про нове знання. Їхні страждання, їхня близька смерть відступили на задній план. Я сказала б навіть, що свої страждання вони цілком свідомо обертали на нове знання й говорили: "Дивіться, вам із цим знанням треба щось робити. Ми перші, хто доторкнувся до нього та пізнав його". Я написала кілька книг про війну, розмовляла із сотнями людей, і ніхто з них ніколи не говорив про час. У розповідях цих смертельно хворих ліквідаторів проблема часу була присутня завжди. Всі вони надто часто послуговувалися такими словами, як "загибель", "ніколи більше", "назавжди". Масштаби смерті розповсюдилися від людини до метелика, їжачка, аж до рослин. У мене було таке враження, наче я перебуваю в якомусь іншому світі, в якому - вертаючись до висхідної точки - військові пам'ятники цілковито недоречні. Думаю, нам не пощастить знову наздогнати реальність, а це означає, що масштаби жахіття перевершують нашу душу й нашу культуру.

17.В. Одне ще не було сказано про ліквідаторів: вони врятували Західну Європу. Враховуючи напрям панівного тоді вітру і той факт, що хмара рухалась у напрямку до Західної Європи, з усією наочністю розумієш, що ліквідатори працювали не тільки заради Чорнобильського регіону, насправді вони захищали Європу. Вони врятували життя тисячам, можливо, сотням тисяч людей, які до цього часу вже померли б від раку та інших хвороб, якби ліквідаторам не вдалося захвати реактор у саркофаг. Взагалі, справді, незвично називати бетон, яким оточили реактор, саркофагом, адже це поняття міфологічне. Саркофаги споруджувалися для фараонів, володарів світу. (Дослівно в оригіналі: саркофаг - це фараон, володар світу. Крім того, у значенні "саркофаг" вжито не більш узвичаєний еквівалент Sarkophag, а слово Sarg, яке у німецькій мові використовується в першу чергу у

значенні "гріб, домовина, труна" - прим, перекл.) А в Чорнобилі у саркофаг поклали ядерний вогонь. Так, ніби ядерний вогонь став господарем світу. Поняття "саркофаг" завжди здавалося мені обраним дуже вдало.

С.А. Я боюся єдиного. Я боюся, що людина повернеться до себе колишньої, до тієї, якою вона була завжди. Я боюся, що смерть ліквідаторів дозволила нам не замислюватися над тим, що нам не вистачає волі для змін, для перегляду нашої філософії, нашого місця в житті, наших життєвих цілей. На жаль, ліквідатори ціною власного життя дали нам можливість нічого не міняти, залишатися такими самими, якими ми були завжди. Це те, про що я шкодую над усе. І коли я писала свою книгу, я сподівалася, що вони принесли себе в жертву заради нашого спасіння, а не в ім'я нашого колективного самогубства.

2-а частина

І.В. Світлано, про що нам слід поговорити? Продовжимо нашу розмову про Чорнобиль?

С.А. Давайте спробуємо. Поговоримо іще про цю загадку. Принаймні, вона мене все ще муляє, хоча свою книгу я написала вже багато років тому.

І.В. Чорнобиль - це надто неординарна подія. Нетипова подія. Він належить до категорії, яку можна було б назвати невідомою величиною. Поряд із прогресом, тобто з досягненнями науки й техніки є й кількісна, квантитативна логіка. Чим значніший прогрес, тим болючіші, катастрофічніші нещасні випадки та драми. Як Ви сприймали Чорнобильську катастрофу завдяки зустрічам із людьми-очевидцями та їхніми свідченнями?

С.А. Спробую згадати перші дні після катастрофи - що відбувалось і як я стикнулася із цією загадкою. Пам'ятаю, що спочатку жодна з бесід на цю тему не давала будь-якого пояснення. Нас було збито з пантелику, ми дивились одне на одного й не знаходили потрібних слів, щоб висловити свої почуття. Люди знову й знову повторювали: "Я ніколи нічого про це не читав, я ніколи раніше цього не бачив, ніхто нічого не розповідав мені про це". Чорнобиль являв собою радикальний розрив із нашим минулим. Це минуле виявилось безсилим.

І.В. Можливо, річ у тім, що Чорнобиль був не стільки катастрофою простору, скільки катастрофою часу. Попередні катастрофи стосувалися простору. "Титанік" затонув у Північній Атлантиці. Літак упав на військову базу. А тут ми маємо справу із

катастрофою, що відбувалась у часі, у часовому аспекті. Чорнобильська катастрофа надзвичайна тому, що вона стосується астрономічного часу, часу поколінь, століть і тисячоліть. У цьому плані катастрофа взаємопов'язана не стільки із простором, предметністю, скільки із часовим аспектом. Чи була ця часова належність тією темою, якою Ви цікавились у Ваших зустрічах із людьми на місцях?

С.А. Досить було побачити вираз глибокого потрясіння на обличчях людей, і одразу ставало ясно, що ми катапультовані у нову реальність, у захисний культурний шар, що зазвичай допомагає нам миттєво перетворитися на ніщо. Ми були голі - голі люди на голій землі. Ми були змушені починати із самого початку. І ось я вирушила на пошук, адже саме цього чекали від мене люди. Я спробувала осягнути те, що відбулося, але перебувало поза межами нашого розуміння та уяви. Адже ми одразу стикнулися з тією проблемою, що в нас немає масштабів для цієї події. Перше відчуття, яке охоплює там, у зоні смерті, - це те, що наш біологічний апарат непридатний. Ми, створіння Господні, не налаштовані на це: наші очі не бачать випромінювання, наш ніс не відчуває його, наші руки не намагаються його. Наш біологічний апарат не задовольняє цим вимогам. А наш вокабулярій так само непридатний, як і наші відчуття та уявлення. Усі людські масштаби неадекватні, адже досі ми вимірювали час за своїми людськими масштабами. Можливо, все змінилося із появою атомної бомби, але після Чорнобиля поняття часу набуло зовсім іншого виміру. Час перетворився на вічність. Кінець і початок зіткнулися. Приїздиш до зараженої зони і зустрічаєш людей, які залишилися там, відмовились евакуюватися. Вони косять траву косою, орють землю плугом, рубають дерева сокирою, проводять вечори при світлі газової лампи. І в цей же час фізики намагаються вирішити незбагненні проблеми неймовірної складності, які поставив перед ними Чорнобиль. Чорнобиль - це цілковито нова реальність, неспівмірна ні з нами самими, ні з нашою культурою, ані з нашим біологічним потенціалом.

П.В. Давайте зупинимось на принципі історичної катастрофи. Історична катастрофа відрізняє одну епоху від іншої. Катастрофа відбувається за якоїсь доісторичної чи історичної епохи. Чи можна сказати, що Чорнобиль - це постісторична катастрофа, тобто він ставить під сумнів тривалість місяців, років, а отже, історії також і знаменує вступ до постісторичного часу, масштабом якого є астрономія? Якщо відповідно до людського розуміння й існує щось.

ДІАЛОГИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

що не є історичним, то це, вірогідно, астрономія, час всесвіту, час творіння, як я назвав би його. Мое чуття підказує мені, що тут ми маємо справу не з драмою кінця історії, про яку говорить Фукуяма, а з історичним зламом, який уже не припускає жодного стосунку до наступного часу. Що таке історія? Це час послідовної зміни. Тобто є "до того", "під час" і "після". Час до катастрофи - це час, що вже не перетікає у час, який іде слідом за ним. Аварія на цьому реакторі загальмовує історичну науку. Чому? Тому що раніше катастрофи завжди мали локальний характер. Вони завжди були пов'язані з якимось об'єктом, із повинню тощо. А катастрофа в Чорнобилі глобальна. Вона стосується й майбутнього землі - майбутнього світу життя, живих істот, як тваринних, так і людських. Я беру за приклад цю глобальну катастрофу: якщо ліквідатори заривають забруднену землю в землю, то це достеменний абсурд. Землю в землю не закопують!

С.А. Як Ви знаєте, ми зросли у матеріалістичній країні. Із релігією та Богом велася боротьба. Можна сказати, що Бога було вигнано із нашого життя. І раптом виявилось, що Його присутність необхідна. Особливо у перші дні після аварії всі церкви були повні народу. Люди - і комуністи, й не комуністи - почали носити хрестики, які перед тим ховали у шухлядах своїх столів. Тривимірний світ фізики раптом став затісним. Він уже нічого не міг пояснити нам. У мене на очах люди мінялися, вони ставали іншими людьми. Вони були сам на сам зі своєю бідою. Держава обдурила їх, кинула на самоті. Філософи, письменники, гуманітарні науки в цілому виявилися безсилими. Звичайно, вони намагалися пояснити щось звичними словами, але достатньо було опинитися на забрудненій землі, де боїшся доторкнутися до яблука, сісти на траву, боїшся дивитися на неприродно великі, величезні квіти, що ростуть там, аби усвідомити, що ми з цього часу живемо в іншому, жахаючому світі, що не підлягає жодному поясненню колишніми категоріями. Люди намагаються вхопитися за що завгодно - за фішку, за релігію. І якщо релігія давала хоча б розраду, то фізика взагалі була неспроможна пояснити бодай що-небудь. А люди, кинуті напризволяще перед незбагненим, почали засвоювати знання тими засобами, які потрапляли до рук. Вони широко розплющили очі. З одного боку, вони були свідками суспільної катастрофи - величезна імперія, що обдурила людей і не в змозі їм допомогти, була на грані розвалу. З іншого боку, люди жили у матеріалістичному світі, ніби замкнені у клітці (адже, зрештою, матеріалізм є повстанням проти безкінечності), зрозуміли.

що їх катапультовано саме в цю безкінечність. Ця самотня людина була абсолютно домінуючим враженням. Коли я розмовляла із людьми, в мене постійно було таке враження, ніби я записую не минуле, а майбутнє.

П.В. У Чорнобилі матеріалістична філософія, врешті-решт, стала жертвою катастрофи, яка заторкує вже не субстанцію, не матерію, а знання. Катастрофи в Чорнобилі зазнали наука, знання. Власне, навіть свідомість. У випадку катастрофи субстанції йдеться завжди про такі події, як сходження лавини, повінь, падіння літака і т.ін. А тут постраждала в катастрофі наука, інакше кажучи, знання. Щось учинило напад на реальність знання. І це "щось" насправді є тим, що можна б назвати духом, - щоправда, так само його можна б назвати просто свідомістю. І катастрофа свідомості - так само реальність. Найвизначнішим прикладом її є Освенцім. Таким чином, у повному аспекті Чорнобиль так само, як Освенцім, але, також, як і Хіросіма, є катастрофою свідомості. Відповідно, ми маємо справу із трьома катастрофами в одній, із такою собі катастрофою-триптихом: катастрофа субстанції (вибух реактора), катастрофою знання (катастрофа певним чином виходить за межі знання астрофізиків) і, нарешті, катастрофою свідомості - це означає, що розуміння цієї події не існує, оскільки це перевищує можливості свідомості. Три катастрофи в одній, на зразок російської матрешки.

С.А. Ви знаєте, це було, справді, дуже своєрідне відчуття. Приїздиш на звичайному всюдиході до забрудненого району й відразу опиняєшся в зоні зла, смерті. І ти неспроможний розпізнати це зло, цю смерть, тому що вони вбрані у нові шати. І саме у цій точці відмовляє свідомість. Ви цілковито маєте рацію. Тієї миті, коли свідомість зіткнулася із цією ситуацією, вона розгубилася, збентежилася. Люди намагалися реагувати на це або за допомогою інерції - інерції культури, держави, або просто заплющували на це очі. Найцікавішою була реакція простих людей. Вони були відкритішими, оскільки не перебували під впливом культури, і ось так вони входили в цей новий світ і намагалися щось зрозуміти в ньому, за щось ухопитися. Було дуже цікаво спостерігати, як підсвідомість замінювала свідомість, коли та відмовлялася слугувати. Спочатку розповідали про те, як нібито тисячами перевозили мерців задля поховання в потаємних місцях, - тому що шукали безпосередніх жертв. Жертви уособлюють наше розуміння часу. Куля вбиває безпосередньо, або ж людина швидко вмирає в лікарні. А тут смерть охоплює не один десяток поколінь. Це була нова смерть, механізм

якої після катастрофи тільки-но був задіяний. Цей механізм діятиме протягом століть. І в цьому пункті наша свідомість вивільнює древні страхиття: люди почали розповідати про монстрів, про дітей з кількома головами, про безголових риб у річках, про птахів, що живуть надзвичайно довго, але без нащадків. Діти ставили найдивовижніші запитання. Я була цілковито приголомшена: це були засадничі філософські питання, вони були філософами-початківцями. Діти питали, наприклад, чи будуть у риб мальки, чи будуть у птахів пташенята. Старі намагалися пригадати щось зіставне із пережитого ними, ніби щось на зразок цього вже колись відбувалося в їхньому житті. Було дуже цікаво спостерігати, як люди шукали нових орієнтирів у цьому новому світі, тоді як офіційна пропаганда, культура, філософія були спаралізовані та зберігали мовчання. Я гадаю, що якби ми зрозуміли Чорнобиль, то про нього було б написано набагато більше. Знання про наше незнання паралізує нас.

П.В. Я - дитина війни. Другої світової війни. Іншим аспектом, що здивував мене у зв'язку із Чорнобилем, було змішування понять війни і катастрофи. У розповідях очевидців тільки й чути: Це була не війна, і водночас це була війна. Навіщо всі ці солдати, ці бронетранспортери, всі ці гелікоптери в небі? У нас же немає війни, немає ворога. Хто ворог? Як нам тут боротися? Це згадування війни повторюється повсякчасно. Єдиним зіставним прикладом є Друга світова війна. Велика війна, як у Франції називали Першу світову війну. Мені видається, що тут ми маємо справу із чимось доконечно новим. Тобто глобальна катастрофа, про яку ми говоримо, зачіпає і сутність взаємин, що люди підтримують між собою. Для людей панує мир чи йде війна - у зв'язку із оголошенням війни, військовими зіткненнями, боями. А те, що тут раптом посідає місце війни, - це катастрофа, настільки важка, що вона мобілізує військові сили нації, вимагає нової пильності і т.ін. Складається враження, ніби Чорнобильська катастрофа була попередженням нової війни, попередженням терористичних війн, війн, у яких убивства та аварії зарані не розпізнаються, коли немає оголошення війни, немає військової форми, прапорів - немає нічого, а є саме тільки зло. Плановане зло терориста чи незаплановане - я сказав би, спонтанне - зло катастрофи. Мені здається, що теперішня ситуація у світі характеризується саме цією можливістю розрізнення катастрофи й війни. Катастрофи завдають таких величезних збитків, призводять до такої незліченної кількості смертей і настільки тяжких наслідків, що залишають традиційну війну далеко позаду. Я хочу цим сказати.

що на місце воєнних зіткнень між людьми, які підпорядковуються певним правилам політики (Клаузевіц, як відомо, говорив, що війна є продовженням політики іншими засобами), раптом виходить техногенна катастрофа, подібна до Чорнобильської. На мій погляд, це приховує тим більшу небезпеку, що в майбутньому замаху та катастрофи використовуватимуться для того, щоб дестабілізувати супротивника. Це мене вкрай непокоїть.

С.А. Одним із найсильніших вражень у перші роки, навіть перші місяці після катастрофи було повільно впроваджуване у свідомість розуміння того, що образ ворога докорінно змінився. Те, що було нашою військовою культурою, військовою літературою, тут уже не спрацьовувало. Я й досі пам'ятаю, як плакав батько техніка Ходимчука. Ходимчук був тим самим техніком на АЕС, який нібито натиснув кнопку і тим самим викликав аварію. Вся ядерна реакція подій, що обумовили вибух, була нібито призвеш цим техніком. Реактор, що вибухнув, і бетонний саркофаг насправді є надгробком над тією людиною, яка обернулася там на порох. Але для умовного похорону їй надали місце на цвинтарі. Старий завжди приходив туди сам. Люди проходили повз нього і ячали: "Це твій син висадив нас усіх у повітря". Врешті-решт їм потрібен був ворог, люди звикли бачити свого ворога. А в цьому випадку це був простий техник. Я пам'ятаю, як батько техніка казав: "Навіщо ви так говорите? Він був такий добрий. Любив кошенят. Жаб, що заблукали, відносив до ставка. Він був добрим хлопцем". Раптом виявилось, що найзвичайніша, нормальна людина може вбити нас - людина, яка просто ходить на роботу, яку не опосіли терористичні ідеї. Людина, яка являє собою не що інше, як тільки ланку у ланцюгу технічних обставин. І цей новий образ ворога був цілковито незбагненим. А коли людей евакуювали, літні люди падали перед своїми хатами на коліна й питали: "Де війна? Сонце світить, птахи співають, все квітує, немає ні диму, ані газу". Пам'ятаю, як одна жінка говорила: "Так, це війна. Щоправда, це нова війна і новий час". У Швеції люди частенько кажуть: "Ми заборонимо в себе експлуатацію всіх атомних електростанцій і будемо тоді в безпеці". Але безпечного світу сьогодні вже немає, можна сидіти у кав'ярні, із насолодою споживати щось, тоді як десь в іншому місці, на протилежному боці Землі пролунає вибух, і ми після цього почнемо повільно вмирати, не здогадуючись про те, що ось-ось помremo. Ми вступили у добу зла, що не дає жодних пояснень, не розкриває себе, не визнає жодних законів. Ми увійшли в непрозорий світ.

П.В. Ця ситуація виявляє певну подібність із одним скандалом у Франції, що викликав великий розголос - йшлося про забруднення консервованої крові. Але я не зупинятимусь на цьому детальніше. Відзначу тільки, що одна французька дама-міністр заявила у цьому зв'язку наступне: "Як міністр охорони здоров'я, я несу відповідальність, але я невинна". Формулювання "несу відповідальність, але невинний" надзвичайно важливе. І я запитую себе, чи не постає те саме питання перед відповідальними особами, перед владою, у віданні яких перебувала Чорнобильська АЕС: вони несуть відповідальність і невинні, то що ж вони тоді? Це одне з найважливіших питань. Чому? Тому що вина і відповідальність - це складові права. Банально нагадувати про це. Але з огляду на масштаби драми - як драми забрудненої консервованої крові у Франції, так і Чорнобильської катастрофи - питання провини застаріло. По-перше, поступившись місцем відповідальності. І тут я думаю про забруднену консервовану кров і про слова державного міністра: "Я почуваюся відповідальною, але невинною". Та чи можна з огляду на Чорнобильську катастрофу говорити про відповідальність за вибух на АЕС? На мою думку, вже застаріло навіть поняття вини. Це унаочнилося перед лицем такого доволі тяжкого лиха, як забруднення консервованої крові. А якщо врахувати те, що Ви казали про філософію та кризу свідомості, то, зрештою, сумнівною стає й відповідальність причетних до катастрофи осіб. Якщо сьогодні відповідальний є, то хто це? Сама технонаука? Тобто, не той чи той учений, не той чи той директор якоїсь АЕС або ще чого-небудь, а наука, що не усвідомлює пов'язаного з нею ризику, небезпек, драм. Така наука відповідальна за свої аномалії, і яскравим прикладом цього є Чорнобиль. Не кажучи вже про Хіросіму. Діяльність фізиків-атомників у зв'язку зі "справою Опенгеймера" та іншими аналогічними випадками поставили науку перед важливими питаннями щодо її відповідальності. Події в Чорнобилі ставлять перед наукою те саме питання не на військовому рівні, а на рівні мирного використання атомної енергії. Йдеться про відповідальність не одного або ж кількох індивідів, а науки як такої. Це не тотожне позову проти науки. Йдеться радше про нове розуміння катастрофи, що виходить за межі як традиційної провини, так і традиційної громадянської відповідальності. Таким чином, йдеться про питання до представників закону і, відповідно, розуму: питання, що має центральне значення. Це питання також і до представників права.

С.А. Я думаю, що тут річ не тільки в науці, а й у картині світу в цілому, яку ми створили у своїх головах. Річ в ієрархії наших цінностей, у нашій системі цінностей. Після Чорнобиля вся наша світобудова, як уявляється, пішла тріщинами. І інтелектуали, фізики чи філософи - не єдині, хто це розуміє. Найцікавіші явища існують на рівні свідомості мас. Люди лають і женуть не вчених, які приїждять, наприклад, до забрудненої зони для вимірювання рівнів радіоактивної забрудненості ґрунту і т.ін. Інший приклад. Директор АЕС був засуджений відповідно до старої системи цінностей. На нього як на директора була покладена відповідальність за катастрофу, і йому винесли обвинувачувальний вирок. Ми поки що не досягаємо того рівня, щоб звинувачувати науку. А коли він уже сидів у в'язниці, його близькі боялися, аби інші в'язні не вбили його. Вони боялися, що інші в'язні, справді, вважатимуть його винним і лінчують його. Насправді ж виявилось, що ці прості люди все зрозуміли. Вони зрозуміли, що він був стрілочником, та й годі, що винного треба було знайти в будь-якому разі. І знайшли саме його. Це означає, що ми після Чорнобиля ще не спромоглися до кінця з'ясувати для себе наслідки катастрофи: не усвідомили того факту, що ми однозначно зайшли надто далеко, що ми наблизилися до тієї ж межі жаху, який уже не співмірний із нашим людським часом, із нашими людськими моральними законами, оскільки все в цьому новому просторі вже цілковито нерелевантне. Тут, щоправда, із новими поняттями, - постає питання як про колективну, так і про особисту відповідальність. З'ясувалося, що за подібних катастроф уже не відіграє жодної ролі, яка ти людина: порядна, чи ні, фахівець а чи кепський спеціаліст; глобальний характер цієї катастрофи виявляється в тотальному руйнуванні людського світу, організованого за старими законами.

П.В. Ми не повинні завершувати бесіду, не повернувшись знову до ліквідаторів. Ліквідатори відіграли надзвичайно важливу роль не тільки для Білорусі, України чи Радянського Союзу в цілому, але й для Європи. В їхній особі ми маємо справу з людьми, що являють собою повну протилежність тим людям, що самі зводять, вбивають себе. Вони вмерли, щоб урятувати людей, вони вмирали сотнями в жадливих муках. Я вважаю, що тут ми маємо справу з героїзацією, яка відрізняється від героїзації захисників Сталінграду чи інших місць. Вони характеризують початок чогось абсолютно нового. Вони - пророки.

Переклад Валерії БОГУСЛАВСЬКОЇ